

A ROMOLÓGIAI METANARRATÍVÁK, AZ INTEGRÁCIÓ ÉS AZ ANTROM FILMEK

DOI 10.35402/kek.2025.2.1

Absztrakt

Jelen tanulmány témájának célja a megrekedni lát-szó integrációs diskurzus jelentőségéhez illeszkedő léptékváltás és a kortárs roma diskurzus előmozdítása. A témáról folyó párbeszéd megújításához az AntRom Filmműhely keretei között zajló antropológiai szemléletű, romológiai tematikájú kutatások, és ezek eredményeként készült dokumentumfilmek jó keretként szolgálnak. A tanulmány a diskurzus dinamizálását szorgalmazza oly módon, hogy a különböző szintereken zárványszerűen zajló elemzéseket összekapcsoló metanarratívák meghatározása, terminológiájának azonosítása és ezek értelmezése mellett érvel.

Kulcsszavak: integrációs diskurzus, magyarországi cigányság, interszekcionalitás, roma tematikájú antropológiai dokumentumfilmek

Gábor Biczó – Henriett Szabó: Romological metanarratives, integration and AntRom films

Abstract

The aim of the present study is to promote a change of scale concerning the contemporary Roma discourse in line with the importance of the integration discourse, which seems to be stagnating. The anthropological research and documentary films produced within the framework of the AntRom Film Workshop on Roma Studies provide a good framework for renewing the dialogue on this topic. The article argues for a more dynamic discourse by linking analyses in different closed disciplinary contexts. This involves defining metanarratives, identifying their terminologies and then interpreting them.

Keywords: integration discourse, Roma people in Hungary, intersectionality, Roma-topic anthropological documentaries

Megrekedt diskurzus

Manapság tapasztalhatjuk, hogy a legnagyobb hazai etnikai kisebbségi közösség és az azonos szintereken

jelenlévő perifériális csoportok társadalmi szerepéről és az együttélési kapcsolatviszonyok alakulásáról még néhány éve is intenzíven folyó társadalmi diskurzus, ahogy az ennek a tárgyát képező társadalmi integráció is, gyakorlatilag megrekedt. Pedig a látszat első pillantásra talán éppen ennek az ellenkezőjét sejteti. A téma a hazai társadalomtudományi kutatási gyakorlatban közkedvelt, elterjedt és sokat elemzett, amit a nagy számban megjelenő romológiai tematikájú publikáció és szakmai elemzés egyaránt bizonyít. A látványos szakpolitikai aktivitás, a „romaügyi” civil kezdeményezések, a szociális támogató rendszer etnikumspecifikus fókuszja, a hátrányos helyzetű fiatalok tanulási sikerességét támogató kezdeményezések – Biztos Kezdet Gyermekházak, a tanodák vagy a roma szakkollégiumok hálózata – mind-mind azt sejtetik, hogy a többségében marginalizált és deprivált, az ország népességének legalább 10 százalékát kitevő cigányság, továbbá általában a perifériális csoportok ügyét a társadalom a súlyának megfelelően kezeli. Sőt, mindezek egyúttal a témáról és a témával kapcsolatban folyó társadalmi párbeszéd igazolásaként is szolgálhatnak. A látszat azonban, mint oly sokszor, a jelen esetben is csal.

Tapasztalataink szerint a többségnek többségében fogalma sincs azokról a szemünk előtt lejátszódó társadalmi változást folyamatokról, amelyek nem csak a jövő generációinak a lehetőségeit, de a kortársak életét is alapjaiban fogják befolyásolni. Az etnostatistikai tények, az etnodemográfiai folyamatok, a roma és az együttélő hátrányos helyzetű elszegényedett többségi lokális közösségek koncentrációja a földrajzi térben olyan egyirányba mutató jellemvonások, amelyek megkerülhetetlenül világítanak rá arra, hogy az integráció össztársadalmi közügy.

Az integráció, valamint az erről folyó társadalmi párbeszéd megrekedésének számos oka van. Az egyik fontos ok éppen az integráció fogalmának jelentéstartalma körül manapság kibontakozó parttalan vita. Ennek lényege, hogy az integráció értelemtartalmát sokan, számosan az érintettek, szószólók és érdekképviseleteik, amint a többségi aktorok, egyes társadalomkutatók is az asszimiláció látens szinonimájaként értelmezik. Az eljárásban az

integráció és a társított jelentéstartalom kritikája a fogalom diszkreditálását célozza. A megközelítés alapját szolgáltató szemlélet arra a gyanúra épít, hogy az integráció „egyirányú” társadalmi változásfolyamat, a többség által előzetesen kimunkált elváráshorizonthoz történő, feltételek nélküli alkalmazkodás metaforája. A mostanság a kifejezés műveleti értékével és dehonesztáló etikai tartalmával kapcsolatban felvetődő kételyek azonban nem veszik számításba a fogalom etimológiailag pontosan megragadható tényleges értelmét. A késő latin *integratus* befejezett alakjából képzett *integró* ige olyan történésre vonatkozik, ami valamely egész széttartó alkotói közötti kapcsolatot szervezi. Az integráció (funkcionális) értéksemleges kategória. A roma és/vagy perifériális helyzetű közösségek kontextusában a társadalmi egész részeként annak funkcionálisan és strukturálisan illeszkedő alkotóelemeire és az ezek közötti kapcsolat tényére utal. Az egész a részek, az alkotók teljessége, ahol egyetlen elem sem helyettesíthető vagy cserélhető fel más összetevővel. Ezek szerint az integrációnak a többség ugyanolyan súllyal részese, mint a kisebbség. Ha akarja ezt, ha nem, ha tud róla, ha nem. Meg kell ugyanis értenünk, hogy az integráció nem csak a kisebbség (és bármely kisebbség), vagy az ezzel foglalkozók belügye, de a mai magyar társadalom koherenciájának alapkérdése, ami mindkét fél, tehát a többség és kisebbség cselekvő elkötelezettségére egyaránt számot tart.

A diskurzus megrekedésének az integráció fogalom létjogosultságával kapcsolatos dilemmákon túl számos további tünete azonosítható. A tudományszakmai zárványokban specifikus szempontok, módszerek és elméletek keretei között zajló vizsgálatok és ezek eredményei nem szervesülnek interdiszciplináris tudásként. A szociológiai, az antropológiai, a pedagógiai vagy az alkalmazott egészségügyi, szocioökonómiai (szegénység), kriminológiai – csak hogy néhány önkényesen kiragadott érintett területet említsünk – kutatások, és ezekről a zárt szakmai klaszterekben létrehozott fórumok keretei között folyó beszélgetések tapasztalatai alig nyernek tágabb érvényességteret. Úgy tűnik, hogy a diszciplináris heterotópia, esetünkben az azonos téma (ismerettárgy) egyidejűleg több szintéren és az átjárhatóság, a tapasztalatok kölcsönös figyelembevételének szellemében megvalósuló elemzése korlátozottan érvényesül.

A roma közösségek és az együttélő perifériális társadalmi csoportok integrációjáról folyó diszciplinárisan zárt elemzőmunka kortárs hazai kultúrája

több, egymást erősítő tényező következménye. Egyrészt a kompetencia-jogosultság körüli vita, lényegében a tárgykisajátítás – a releváns és az autentikus tudásra hivatkozás igényével – minden érintett tudományterületen vagy alkalmazott szakterületen megfogalmazásra került. Az integrációügyi „illetékség” a szaktudományok közötti versengés terméke, ami fontos szerepet játszott abban, hogy elsősorban a társadalomtudományi vizsgálatok eredményei nem váltak a közgondolkodásra tényleges hatást gyakorló tényezőkké. Az integráció kérdésére, összetett feltétel- és feladatrendszerére irányuló hiteles, illetve gyakorlati értékű társadalomtudományi tudás „láthatatlansága” a téma szakpolitikai kezelésének minőségét is hátrányosan érinti.

A roma és hátrányos helyzetű társadalmi csoportok integrációjáról szóló diszciplináris zárványokba szorult párhuzamos diskurzusok jelensége egy további jól azonosítható paradoxonra is visszavezethető. A téma a különböző tudásterületeken megfigyelhető népszerűség-növekedése ugyanis nemcsak azt eredményezte, hogy az úgynevezett „roma kérdéssel” egyre több szakember kezdett el foglalkozni. Ennek mintegy következményeként az ismerettermelés intenzitása és az adatok mennyiségének exponenciális növekedése látványos léptékváltáson ment keresztül. Az egyes tudományok saját és átfogó rendszerigénnyel létrehozott elemzései egymással párhuzamosan létező interpretációs univerzumokat teremtettek. Minél kidolgozottabbá váltak a szakterületi integrációs paradigmák, annál nehezebb feladat a közös értelmezési metszet meghatározása és a párbeszéd kezdeményezése. A diszciplináris szinten folyó információ túltermelés horizontvesztést és az értelmezések között zajló terméketlen rivalizálást eredményezi.

A jelenség egyik jó példája, a roma és hátrányos helyzetű csoportok társadalmi jelentőségének súlya és/vagy relativitása körüli viták sokat hivatkozott kulcstémája a statisztikai számosság kérdése. Alapvető probléma, hogy mekkora az etnikai értelemben vett roma (és/vagy a hátrányos helyzetű) népesség aránya az ország össznépességén belül, tudományos értelemben egzakt objektivitással nem megválaszolható kérdés. Pontosabban, az eltérő diszciplináris pozícióból kimunkált válaszok és konkrét számok nemcsak gyökeres eltérést mutatnak, de egyúttal élesen világitanak rá a témával kapcsolatos szemléleti és az ebből levezethető módszertani különbségekre is. Mert ki a roma? Az, aki annak tartja magát, környezete annak minősíti, a lokális szintéren tevékeny „szakértő” – kisebbségi

szervezetek, önkormányzat, egyházak, civil szervezetek szakemberei stb. – így tartja nyilván tulajdonított származása, életmódja esetleg szokásai okán? Mi a helyzet továbbá az egyre nagyobb számú vegyesházasságban élőkkel, és az itt született gyermekekkel? Nem teljesen világosak a következményei annak sem, hogy a lokális együttélési közösségek vegyes megtelepedettségű szinterein az etnikai értelemben magukat többségi társadalomhoz sorolók egy részét éppen az életmódra és a szokásokra hivatkozva maga a többség illeti az „elcigányosodással”, ami aztán a tényleges „összeolvadás” (amalgamáció) előszobája. Márpedig a romák (és/vagy a hátrányos helyzetű csoportok) integrációja szempontjából a kérdés megválaszolása, tehát, hogy számszerűen mekkora népességről beszélünk, minden bizonytalanság ellenére elvileg megkerülhetetlen feltételnek tetszik. Szembesítenek bennünket nyilvánvaló kérdésekkel, amelyek jelentőségét, úgy tűnik, nem vagyunk hajlandók súlyuknak megfelelően kezelni.

A látszólagos feledékenység, a félrenézés, „amiről nem tudunk, az nincs is” stratégiája egy ideig roppant kényelmes lehet. A valóság azonban előbb-utóbb erővel kényszeríti a társadalmat, hogy szembesüljön tényleges körülményeivel és előítéleteit, valamint bevett rutinjait saját érdekében vizsgálja felül. A tények, még ha a statisztikai hitelességük nem abszolút, mind egy irányba mutatnak, és visszaigazolják, hogy a lakosság majd' 10 százalékat kitevő roma származású népesség aránya exponenciálisan, bár lassuló ütemben növekszik, és túlnyomó többsége deprivált, és/vagy halmazotlan hátrányos helyzetű.¹ A becslési módszerekkel generált adatok alapján jelenleg hozzávetőlegesen

bő 800 ezer főre tehető a legnagyobb hazai nemzeti kisebbségi közösség lélekszáma.² Az előreszámítások alapján a roma népesség tovább növekedhet. Még az egyébként a legkomolyabb torzítást tükröző (valóságtól eltérő) népszámlálások adataiból kiinduló etnodemográfiai kalkulációk³ következtetése is azt jelzik, hogy 2050-re nyolc milliós népességen belül várhatóan a népesség 12,5 százaléka lehet roma kötődésű. (Obádovics 2022.)

A népességstatisztikán túl egy további figyelemreméltó szempont a roma népesség térbeli elhelyezkedése. Az ugyancsak sokat kutatott összefüggés a népességszám növekedésével összhangban álló folyamatokról árulkodik.

A roma népesség járási szinten ábrázolt arányainak térképe (1. ábra) világosan kirajzolódó tendenciákat mutat. A perifériákon, tehát az északi, az északkeleti, a keleti és a délnyugati határvidéken az elmúlt évtizedekben ugrásszerűen megnőtt a roma etnikai kötődésű népesség aránya. Továbbá figyelemreméltó az úgynevezett belső perifériák etnikai viszonyainak átalakulása, és kifejezetten a Közép-Tiszavidék járásainak a helyzete. A romák elsősorban ott koncentrálódnak, ahol a munkavállalói rétegnek a többségi társadalom közösségeiből történő elvándorlása miatt általános képletté válik az előregedő magyar és a helyben maradó fiatalabb korösszetételű lokális cigány közösségek együttélése.⁴

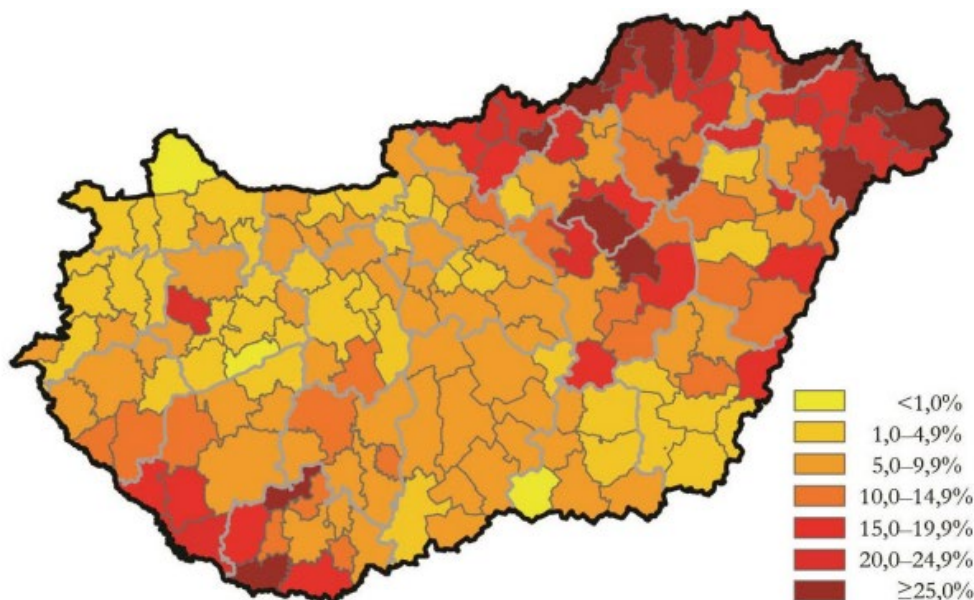
A jelenségnek összetett és igen figyelemreméltó hatásai vannak. 2003-ban az általános iskolák közel 25 százalékában a roma gyerekek aránya 63 százalék feletti volt. (Babusik 2003.) Az összefüggést

¹ A roma népesség pontos statisztikai létszámának meghatározása mind módszertani mind elméleti szempontból évtizedes viták tárgya. A hivatalos népszámlálások adatai az etnikai önbesorolás elvének alkalmazási gyakorlata és többnyire a magyar anyanyelvű romák bizonytalan válaszadásai – elsősorban az etnikai és a nyelvi identitás közötti határok elmosódása – miatt pontatlanok. A problémára Kemény István szociológus kutatásai mutattak rá, akinek vezetésével 1971-ben országos reprezentatív felmérésre került sor. Ekkor alkalmazták először azt az adatfelvételi eljárást, hogy nem az önbevallás szerint, hanem a közvetlen környezet állásfoglalása alapján minősült valaki romának. Ennek eredményeként az 1970-es hivatalos népszámlálási adatok során 35 ezer önmagát romának valló személlyel szemben Keményék 320 ezer cigány származású személyt azonosítottak. Vö. Havas 2016; Kemény – Janky – Lengyel 2004.

² A legutóbbi vizsgálatok közül komoly figyelmet kapott a 2010–2013 között a Debreceni Egyetem által végzett felmérés. Az úgynevezett szakértői becslési módszert alkalmazó kutatócsoport a cigányság számát 876 ezer főben állapította meg. Vö. Pénzes – Tátrai – Pásztor 2018. Az eredmények egybecsengtek az időszak egyik legjelesebb népességkutatójának, Habclicsek László etnodemográfiai alapokon nyugvó, részben a magyar és roma származású nők reprodukciós rátájának a különbségéből levezetett számításaival. A kutató 2007-ben 2021-re vonatkozóan 733–814 ezer roma lakost prognosztizált. Vö. Habclicsek 2007.

³ A népszámlálások alapján 2001-ben 205.000, 2011-ben 315.000, míg 2022-ben 201.000 roma, vagyis a roma nemzetiséghez magát besoroló személy élt Magyarországon. A legutóbbi csökkenés nyilvánvalóan kapcsolatban áll a világjárvány és a gazdasági válság hatásaként fokozódó társadalmi türelmetlenséggel és előítéletességgel.

⁴ Vö. KSH 2011 népszámlálási adatok.

1. ábra: Roma népesség aránya a járásokban a DE-felmérés (2010–13) alapján
(Forrás: Pénzes – Tátrai – Pásztor 2018.)

árnyalja, hogy ugyanekkor az 500 fő alatti lakosságszámú települések 46 százalékában a roma gyermekek aránya a helyi általános iskolákban 63 százalék feletti volt. Papp Z. Attila vizsgálataiból tudjuk, hogy már 2021-ben az általános iskolások teljes korcsoportjában nyolc olyan megye volt az országban, ahol a roma tanulók aránya községi szinten meghaladta a 30 százalékot, de három megye esetében a városok és a megyeszékhelyek mutatóit beszámítva is több mint a gyermekek harmada roma származású. (Papp Z. 2021.) A fentiek tükrében nem meglepő, hogy 2018-ban az országban 249 gettóiskola volt (roma származású gyermekek aránya 50 százalék feletti), és 369 gettósodó (roma származású gyermekek aránya 30–50 százalék) intézményt tartottak számon. (Papp Z. 2021.) A fentiekkel nyilvánvaló kapcsolatban álló sokatmondó adat a roma népesség iskolázottságára vonatkozó adat, amely szerint 2011-ben a teljes kisebbségi közösség 23 százaléka még nyolc általános iskolai végzettséggel sem rendelkezett, míg 81 százalék legfeljebb alapfokú végzettséget szerzett.⁵

Már a fenti néhány adat alapján is nyilvánvaló, hogy a társadalmi integráció ügye minden ellenkező híreszteléssel szemben közel sem a maga rangján kezelt kérdés. Ennek egyik oka, hogy a csendes többségnek az a része, amely a fentiekben nagyon

röviden részletezett folyamatok természetéről vagy tényszerű összefüggéseiről bármilyen tudomással bír, de az együttélésben közvetlenül nem érintett, nem rendelkezik fizikai tapasztalatokkal, általában passzív kívülállóként veszi tudomásul a szemszögéből távoli „eseményeket”. Az általános nézőpontból felvázolt társadalmi változások nem érik el az ingerküszöbét. Másfelől a többségnek azok az egyre nagyobb számú csoportjai, amelyek a roma kisebbségi közösségekkel közvetlen együttélési kapcsolatviszonyban állnak, többnyire két stratégia közül választanak. Általános, hogy a többség a kisebbség irányába mutatott szegregatív, önelhatároló, a sztereotípiákból kiinduló és azok fenntartásán alapuló kollektív elutasítással él, esetleg elköltözik, gyermekét az etnikai interakciótól nem érintett iskolába írta át, igyekszik redukálni a találkozási helyzetek számát. Ezzel szemben manapság az is gyakori, hogy az együttélési erőviszonyokban lokális fordulat eredményeként jelentős azon települések száma, ahol a többségbe kerülő roma társadalommal a helyben maradó, mobilitásra nem képes kisebbségbe szoruló magyar közösségek kooperációra kényszerülnek. Ennek látványos megnyilvánulása például az, hogy a beszűkülő házassági „piac” felgyorsítja a transznetikus párkapcsolatok elterjedését, a vegyesházasságok egyre gyakoribbá válását. (Vö. Szabó 2023: 191–197.)

⁵ Vö. KSH 2011 népszámlálási adatok.

Perspektívaváltás és a kritikai felülvizsgálat igénye

A roma és/vagy hátrányos helyzetű kisebbségi közösségek recens tulajdonságainak további részletei, az egyébként tengernyi kutatásra épülő szakmunkák adatainak további citálása itt nem szükséges. Bárki számára belátható, hogy az integráció előmozdítása kiemelkedő közfeladat, amibe maga módján és eszközeivel mindannyiunknak be kell kapcsolódnia. A folyamatok vizsgálatában, értelmezésében és az eredmények tolmácsolásában hivatásukból következőleg meghatározó szerepet vállaló társadalomtudósok munkája, valamint a szakpolitikai cselekvés és döntéshozatal irányításáért felelős szakemberek tevékenysége kulcskérdés. Emellett azonban az integráció sikeres kiterjesztésnek előfeltétele a társadalom minél szélesebb csoportjainak megnyerése, a mindennapi együttélési helyzet kultúrájának fejlesztése. Álláspontunk szerint a tudomány, a szakpolitika és a közvélemény együttműködésének átgondolásához, vagy pontosabban fogalmazva, a téma jelentőségéhez illeszkedő léptékváltáshoz a megrekedni látszó integrációs diskurzus újrászervezésére van szükség.

Terepkutatási tapasztalataink, az erre épülő elméleti alapállásunk és ezek eredményeként az AntRom filmműhelyben végzett munkánk szerint lehetséges a diszciplináris és egyéb szakterületi klaszterekben folyó diskurzushorizont tágítása olyan mértékben, hogy az eltérő fogalmi keretek között zajló szakmai párbeszéd az integrációról összeérjenek. Célunk, hogy a rivalizáló és párhuzamosan egymás mellett zajló diskurzusok helyett olyan metanarratívák határozzák meg a tématerületről folyó inter-, transz- és multidiszciplináris gondolkodást, amelyek túlmutatnak az egyes tudománytörténeti vagy éppen társadalomtörténeti okokból determinált szemléleti horizonton. Az integrációról folyó társadalmi diskurzus dinamizálásának és léptékváltásának záloga a tématerület metanarratíváinak kimunkálása, amelyek alkalmasak a párhuzamos zárványokban létrehozott paradigmák közötti hídverésre.

Úgy véljük, hogy a „hagyományos” fogalmi kereteken túlmutató megközelítésre van szükség. A „roma diskurzusban” bevett és némiképp „elhasznált”, egy-egy domináns tudásterületen kidolgozott aspektus, például a diszkrimináció, vagy szegregáció fogalmi ugyan hasznos és operatív kategóriák, de egyúttal a roma közösségek és személyek társadalmi beilleszkedésének témájáról való gondolkodást

korlátozó terminológiai, elméleti és kapcsolódó módszertani keretek is. Ennek oka, hogy a téma komplexitását a fogalmak és az ezeket működtető elméletek korlátozott, gyakran nem érintkező, vagy nem tisztázott jelentéstartalma, és ezeknek a diszciplináris sajátosságokból következő eltérő használatmódjai inkább elleplezik semmint láthatóvá teszik. A perspektívaváltás kritikai előfeltétele a kontextus pontos rögzítése, a roma és/vagy hátrányos helyzetű csoportok társadalmi integrációját tematizáló metanarratívák azonosítása. Kezdő lépésként erre azért is nagy szükségünk van, mert a metanarratíva fogalmát Lyotard (1993) 1979-ben napvilágot látott korszakos írása, *A posztmodern állapot* megjelenése óta széleskörű gyanakvás övezi. Lyotard kifogása a kifejezés elemzési kategóriaként történő alkalmazásával szemben elsősorban az volt, hogy leegyszerűsíti, túláltalánosítja és egyben korlátozza a metanarratívában felölelt jelenségmezőnek a részletekben történő megértését. Ebből a szempontból az integrációs diskurzus is okkal tűnhetne olyan metanarratívának, amely saját létjogosultságát ássa alá azzal, hogy homályban hagyja, vagy inkább elleplezi a részleteket.

Álláspontunk szerint, amikor az integrációs diskurzus újra-keretezéséről beszélünk, akkor nem egyetlen globális metanarratívában gondolkodunk, hanem több egymást kiegészítő, párhuzamosan érvényes inter-, transz- és multidiszciplináris „beszédmezőről”. A metanarratívák funkciója, hogy lehetővé, pontosabban szükségessé teszik a korábban vázolt zárt értelmezési klaszterekből történő kilépést. Konkrét példával élve, például a roma és/vagy hátrányos helyzetű csoportok integrációs pályáját meghatározó aluliskolázottság általános témájának értelmezése egyszerre feltételezi számtalan tényező – lokális szociokulturális környezet, szocioökonómiai helyzet, egészségügyi kondíciók, minden egyéb objektív és szubjektív feltétel – mérlegelését. A helyzet értelmezése minden érintett szereplő – szakember, szakpolitikus, társadalomkutató, az érintett személy és csoportja – esetében más és más perspektívából megfogalmazásra kerülő komplex metanarratívaként tételeződik, ami felöli az egyéni motivációk, a társadalmi elvárások és megannyi egyéb szituatív változó komplex rendszerét.

A kortárs romológiai metanarratívák olyan diszkurzív (elbeszélés)alakzatok, amelyek lehetővé teszik, hogy minden szereplő – a „hivatásos” értelmező (társadalomtudós), az érintett és a döntéshozó – a saját perspektívájából megfogalmazott álláspontja párhuzamosan legyen hallható. Mindezt

azzal a feltétellel, hogy a metanarratívák teret biztosítanak a roma és/vagy hátrányos helyzetű közösségek integrációjával kapcsolatban felmerülő szempontok összetett sokféleségének kifejezésre juttatására. Másként fogalmazva, lehetővé teszik az átjárhatóságot és a hidverést a nyelvileg, kulturálisan és társadalmi pozíciójukból következőleg elszigetelt interpretációs partnerek között. A metanarratívák tehát diszkurzív funkcionális elbeszélései „ugyanannak” különböző hangsúlyokkal és eltérő alakváltozatokban: miként oldható meg az együttéléssel adott és a kölcsönös érdekként felismert feladat, az integráció.

A téma itt vázolt rövid absztrakt leírása nem öncélú. Egyrészt azt hangsúlyozzuk, hogy a roma és/vagy hátrányos helyzetű csoportok integrációja nagyságrendjét tekintve bonyolult, sokváltozós feladat, ami intellektuális erőfeszítést követel. Másfelől, a metanarratívák fogalmának elméleti igényű körülírása témánk összefüggésében praktikus célokat szolgál, ahogy lényegében az egész ügy tétje gyakorlati természetű.

Véleményünk szerint annak belátása, hogy a különböző színterek társadalmi valóságában megfogalmazásra kerülő narratívák meghallgatása (és meghallása), a maga rangján történő befogadása, majd értelmezése előfeltétele bármiféle diskurzusnak, evidencia. A kutatási feladat az egyes, a zárt (elsősorban diszciplináris és szakpolitikai) horizonton túlmutató narratívák azonosítása és felkarolása a társadalmi térben, a terepen, ami egyúttal a diskurzusba történő becsatornázásuk hatékony eszköze. A munka elvégzése tapasztalataink alapján elsősorban már a terepen megkezdett módszeres elemzést követel, aminek fókuszában a kulturális antropológia szemléletéből levezethető négy módszertani jelentőségű műveleti szempont egyidejű érvényesítése áll.

A *szituatív látásmód* érvényesítésének igénye arra utal, hogy az integrációs diskurzust meghatározó narratívák tárgya, ezek színtere, körülményei és tulajdonságai mindig esetszerűségükben képezik alapját az együttélési helyzetnek. Szituatív szemszögből a lokális és partikuláris különműködésüket tekintve egyedi, önmagukban komplex társadalmi esetek integrációs narratívái kontextusfüggő és rendkívül képlékeny jelenségek. Az együttélési helyzetek szituatív megértésének kulcsa nem az összehasonlító vagy az általános törvényszerűségek megfogalmazására irányuló törekvésekben rejlik, hanem a különbségek partikuláris-lokális okainak a tisztázásában. Ehhez az egyes helyzetek szinte „filológiai” igényű részletességgel történő tanulmányozására

van szükség, amit a mikroperspektíva tudatos használatával érhetünk el. Az egyetlen általános kulturális antropológiai szempontból megfogalmazható szabály annak az elismerését követeli, hogy minden etnikai együttélési helyzet lokális valósága konstellációját, kontextusát és struktúráját tekintve alapvetően különbözik bármely más helyzettől.

Másodszor, az integráció metanarratíváinak a terepkutatásokra alapozott feltárása *interszekcionális* megközelítést követel. Az interszekcionális az egyedi társadalmi helyzetekhez társuló szerephalmazódásra és a különböző szerepekkel társuló eltérő értelmezői perspektívákra világít rá.⁶ Ezek szerint az integrációs együttélési helyzetnek kitett bármely egyén ugyanazon körülményt éppen az aktuális szerepidentitásának függvényében más szemszögből értelmezi, és ezáltal eltérő jelentésű narratívát hoz létre. (Vö. Ricoeur 1991.) Interszekcionális értelemben az értelmező narratíva konkrét tartalmát az határozza meg, hogy a beszélőt környezete halmozódó szerepeinek és az ehhez társuló identitástényezőinek függvényében éppen milyen módon készíti (kommunikatív) cselekvésre. Konkrét kutatási példa, amikor egy roma származású értelmiségi nő megosztotta albérletkeresési kálváriáját és annak értelmezését. A telefonos érdeklődést és a tulajdonossal kötött szóbeli egyezséget követően a személyes találkozáskor, látván a markáns etnikai rasszjegyeket, a főbélő arra hivatkozva, hogy időközben a lakást már kiadta, kilépett az előzetes alkuból. A tanpéldaszerű eset rávilágít arra, hogy az együttélési helyzetekben a hátrányos helyzetű és/vagy roma származásúak integrációs esélyeinek elemzésekor az egyén helyzetét meghatározó tényezők teljes komplexumát egyidejűleg kell számításba vennünk. Az interszekcionális fogalma alkalmas arra, hogy az integrációs diskurzus keretei között tudatosítsa a halmozódó és egymást erősítő hátránytényezők szerepét, valamint hozzájáruljon az ezzel kapcsolatos narratívák értelmezéséhez.

A téma metanarratíváinak terepi azonosítása érdekében alkalmazott következő módszertani jelentőségű műveleti szempont a *szegmentális nézőpont* érvényesítése. (Zhou 1997.) A fogalom a kortárs asszimilációelmélet kulskategóriájaként tett szert népszerűsége, és elsősorban a migrációs folyamatok eredményeként globális léptékben egyre gyakoribbá

⁶ A fogalmat Kimberlé Crenshaw (1989), amerikai jogász és polgárjogi aktivista vezette be a kritikai szemléletű társadalomtudományi elemzésekbe, de az antropológiai elemző munka terepi valóságában is jól kamatoztatható műveleti értéke lehet.

váló etnikai interakciós helyzetek klasszikus teóriáinak – *melting pot* (Zangwill 1909.), lineáris asszimiláció (Gordon 1964.), kulturális pluralizmus (Yinger 1976.) – keretein túlmutató értelmezési lehetőséget kínál. Jelentéstartalma rávilágít arra a közérthető tényre, hogy az etnikai együttélési helyzetekben érintett – asszimilálódó és asszimiláló – csoportok, lokális közösségek önmagukban is heterogén szociokulturális képződmények, ezért hasonlúsi gyakorlataik, a kölcsönös alkalmazkodás mikéntje is különbözni fog. A szegmentális elmélet lényege szerint nem arra világít rá, hogy a különböző asszimilációs folyamatok végeredménye ugyanaz. Például az anyanyelvű roma közösségek szemünk előtt lejátszódó nyelvváltása – a megfigyelt tendenciák alapján – általánosan azt fogja eredményezni, hogy a beás, a lovári vagy a kárpáti dialektusokat beszélő csoportok el fognak tűnni. Szegmentális szempontból az a fontos, hogy megértsük azokat a folyamatokat, amelyek minden közösség esetében a lokális változók diverzitásának következményeként más és más formában mennek végbe.

A szegmentális nézőpont alkalmazása nemcsak az asszimiláció árnyalt értelmezésére kínál lehetőséget, de a terepen az integráció metanarratíváinak azonosításában is hasznos eszköz. Segít belátni azt a tényt, hogy a különböző lokális szinterek együttélési helyzeteiben látszólag ugyanazon jelenségekhez köthető narratívák a beszélők szegmentális sajátosságainak következményeként gyökeresen különböző értelmezéseket tartalmaznak.

Az integrációs diskurzus kortárs metanarratíváinak nyomozását támogató és utolsó módszertani értékű műveleti szempontként a *multiperspektivikus attitűd* jelentőségét vetjük fel. A terepmunka során gyümölcsöző elemzési szempont a kortárs kritikai antropológia elméleteiből vezethető le. A multiperspektivikus értelmezői beállítódás arra apellál, hogy a kutató a tanulmányozott társadalmi helyzetbe oly módon helyezkedik bele, hogy tisztában van az érintettek („benszülöttek”) narratíváinak dinamikus perspektívaváltásaival. Leegyszerűsítve, az integráció narratíváinak fontos tulajdonsága, hogy tartalmukban folyamatosan újraíródnak, a megfogalmazott értelmezések az elbeszélők szemszögéből mindig nyitottak maradnak. A multiperspektivikus attitűd arra a kritikai önreflexióra utal, mely szerint a kutató tisztában van azzal, hogy jelenléte (érdeklődése) megkerülhetetlen hatást gyakorol a narratívákban megfogalmazásra kerülő értelmezésre, és ezáltal mindarra, amit az integrációs diskurzus keretei között magáról a

jelenségről megtudunk. A messzire vezető elméleti probléma részleteitől elvonatkoztatva is világos, hogy a multiperspektivikus attitűd a roma és/vagy hátrányos helyzetű társadalmi csoportok integrációjának kérdésével foglalkozók részéről elsősorban nem tárgyi tudás, hanem a tereptapasztalatok függvényében jól fejleszthető önreflexiót is feltételező intellektuális tudatosság. Az attitűd arra a képességre utal, hogy el tudjuk fogadni a narratív horizont folyamatosan átalakuló, változó és újraíródo valóságát, mint az integrációs helyzetekről létrehozott értelmezések jellemző tulajdonságát.

A fentiekben röviden vázolt négy módszertani jelentőségű műveleti szempont társadalomelméleti (filozófiai antropológia) háttere roppant szövevényes, de jelen tanulmány céljait tekintve további kifejtésre itt nem szorul. Ugyanakkor alkalmazásuk a romológiai metanarratívák leírása szempontjából és az etnikai együttélési helyzetekhez köthető integrációs diskurzusban játszott gyakorlati szerepüket tekintve alkalmazásuk álláspontunk szerint kulcskérdés. Mindezzel összhangban az elmúlt bő évtizedben az AntRom Filmhely keretei között végzett elemző munka és az ennek eredményeként létrehozott dokumentumfilmek elsődleges célja az volt, hogy hozzájáruljunk a roma és/vagy hátrányos helyzetű csoportok integrációjával kapcsolatban folyó diskurzus elmélyítéséhez és társadalmi jelentőségének kihangsúlyozásához.

AntRom filmhely

A roma és/vagy kisebbségi csoportok integrációjának megrekedt társadalmi diskurzusa olyan probléma, aminek a jelentőségét és a holtpontról történő elmozdításának tétjét a felsőoktatásban évtizedek óta tevékeny szakemberekként pontosan látjuk. A Debreceni Egyetem Lippai Balázs Roma Szakkollégiumának 2012-es megalakulásától kezdve foglalkozunk (munkatársainkkal együtt) a roma származású és/vagy hátrányos helyzetű fiatalok társadalmi beilleszkedésének ügyével.⁷ A

⁷ A roma szakkollégiumok különleges és egyedülálló felsőoktatási tehetséggondozó műhelyek, amelyek hálózata 11 intézmény működését öleli fel. A roma szakkollégiumok a fővárosban (két intézmény) és vidéki felsőoktatási centrumokban szerveződtek meg. Céljuk, hogy a perifériális társadalmi környezetből a felsőoktatásba érkező roma származású és/vagy hátrányos helyzetű hallgatók diplomához jutását elősegítse és lemorzsolódásukat megakadályozza. Az intézményhálózat működésének egyik fontos mutatója, hogy az elmúlt bő évtizedben több mint ötszáz szakkollégista szerzett diplomát.

2. ábra Terepkutatási és filmforgatási helyszínek⁸

szakkollégium megszervezésének indítéka már az alapítási időszakban elválaszthatatlan volt attól a tényről, hogy az egyetemre egyre nagyobb számban érkeztek a célcsoportot képező hallgatók, akik kultúrájáról, szokásairól, nyelvéről mind az oktatók, mind a többségi hallgatói környezet vajmi keveset tudott. Az alulinformáltság kölcsönös volt. A felsőoktatásba bejutó, jellemzően hátrányos helyzetű és aluliskolázott szülői háttérrel rendelkező, gyakran deprivált szociokulturális lakókörnyezetükből kilépő fiatalok szintén csekély ismerettel rendelkeztek az egyetem világáról. A Lippai Balázs Roma Szakkollégiumban 2013-ban készültek el azok az első oktatási célokat szolgáló filmfelvételek, amelyek tartalmukat tekintve a szakkollégista hallgatók életvilágaiba kívántak ismeretterjesztő igényű betekintést nyújtani. Kezdetben az intézményben dolgozó társadalomkutató szerzőpáros (Biczó Gábor, Dallos Csaba) készítette a filmeket. Az interjúcentrikus életútportrékban elbeszél szövegek, a korai filmek a Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar alapszakjain tanított társadalomismereti kurzusok tananyagaként szervesültek. Ennek következményeként került tíz éve megalapításra

az AntRom Filmműhely, ami napjainkra antropológiai szemléletű és elsősorban romológiai tárgyú dokumentumfilmeket előállító komplex projektté fejlődött. Az AntRom munkatársai Biczó Gábor és Szabó Henriett, a Lippai Balázs Roma Szakkollégiumban tevékeny szakemberek, kulturális antropológusok, akik a filmek készítését és a vonatkozó terepkutatásokat végzik.

⁸ A térképen a nagybetűvel jelölt településeken mindkét filmsorozatban készült epizód, és emellett módszeres terepkutatást is végeztünk. A félkövér betűvel írt helyszíneken egy filmsorozathoz köthető epizód forgatására és további terepkutatásra került sor. A normál betűvel jelölt helyszíneken kizárólag filmforgatás és az ennek keretében végzett kutatómunka valósult meg. A dőlt betűvel megadott településeken antropológiai terepkutatásokat végeztünk, de ehhez nem kapcsolódott filmkészítés. A megadott szintereken számos, a tágabb régióban végzett kutatói szemléletű terepbejárást és a filmhelyszínek kereséséhez köthető tereplátogatást végeztünk, de ezeket a térképen külön nem jelöltük.

Emellett a szakkollégium megalapításának időszakában végzett kutatásokra épülő vizuális oktatási anyagok határon túli terephelyszínei voltak: Hadad, Hirip, Újaplot, Csanáros, Börvely, Piskolt, Tasnád.

Az AntRom Filmműhely eredményei közül kiemelkedik két dokumentumfilmsorozata és a feldolgozásukat támogató két munkatankönyv, amelyek nyilvánosan hozzáférhető szakmai anyagok.⁹ Az egyes epizódok a konkrét szüzsét tekintve nagyon különböző történetek, amelyek között a szemléleti kapcsolatot a készítést meghatározó közös elméleti és módszertani alapok biztosítják. Az alkotói perspektívát minden a filmműhelyben létrehozott dokumentumfilm esetében az antropológiai-kutatói látásmód határozza meg. Ennek jelentősége a terepcentrikus megközelítésben gyökerezik, vagyis a filmekben bemutatásra kiválasztott helyszínek, közösségek, személyek életvilágai olyan természetes színterek, amelyeket antropológiai terephelyszíneként fogunk fel, és ahol a társadalmi jelenségfolyamatok értelmét antropológiai módszerekkel tanulmányozzuk. Ennek szellemében igyekeztünk megvalósítani a szituatív látásmódot, a történetekben tetten érhető interszekcionális jelenségek bemutatását, ahogy törekedtünk a szegmentális nézőpont alkalmazásának segítségével arra, hogy az első pillantásra hasonlóan tetsző, de ténylegesen rendkívül különböző integrációs narratívák sajátosságait láthatóvá tegyük. Nem utolsó sorban azt is fontosnak ítéltük, hogy a kutatói pozíciót reflexív tudatossággal kezeljük a filmkészítés során.

Az AntRom filmekben hangsúlyos dokumentarista látásmódot elsősorban az interjúhelyzetben rögzített narratívákból létrehozott filmszerkezet alapozza meg. A készítő elképzelése szerint a dokumentumfilmek szereplői az interjúszituációban kapnak lehetőséget arra, hogy a „saját hangjukon” és a világukra vonatkozó értelmezéseiken keresztül vezessék be a nézőt egy a számára ismeretlen életvilágba. Mindez módszertani értelemben azt jelenti, hogy maga a filmkészítő is „hőseinek” narratívájára támaszkodva valósítja meg értelmezését a dokumentumfilm keretei között.

A filmekben két további és a kortárs antropológia szemléletét meghatározó elvet igyekeztünk következetesen érvényesíteni. Az úgynevezett interpretív megközelítés alkalmazása az antropológiaelméletben gyökerező módszertani értékű és elméletileg részletesen kidolgozott módszertani jelentőségű eljárás. (Vö. Biczó 2019.) Felfogásunk szerint a filmekben megszólaló interjúalany mindenkor olyan „a kultúrájában benne élő személy”, akinek a saját életvilágára vonatkozó értelmezése autentikus, és mind hitelességét, mind pedig

pontosságát tekintve meghaladja a kívülről érkező „idegen” filmkészítő olvasatának minőségét, vagy a néző interpretációjának mélységét. Ezek szerint az interjúcentrikus interpretív megközelítés egyszerűen csak annak a belátását jelenti, hogy a dokumentumfilmben létrehozott értelmezés kiindulópontját az ábrázolt életvilágban benne élő személyek saját valóságukra vonatkozó interpretációi képezik.

Másfelől az AntRom filmek szemléletét az émikus szemléletmód jellemzi, tehát a „kultúrában bennéző” nézőpontját annak fogalmi és ideológiai körülményeihez alkalmazkodva kívánjuk bemutatni. Az émikus megközelítés az ábrázolt „kultúrában” történő elmélyedést követel oly módon, hogy ennek elvi alapjait maga a megismerés tárgyát képező szociokulturális közeg szolgáltatja. (Biczó – Soós – Szabó 2022:19-24.)

A műhelyünkben zajló filmkészítés koncepcionális hátterét jellemző és röviden vázolt émikus interpretív szemléletet reprezentáló két tematikus sorozat eltérő fókuszról kínálja a nézők számára a roma és/vagy hátrányos helyzetű csoportok és személyek integrációjával kapcsolatos kérdések értelmezését. A „*Kik vagyunk...és miért?*” sorozat utolsó két szériájában készült tíz epizód roma származású értelmiségiek életútján keresztül kínál betekintést egyéni megküzdéstörténeteikbe, és az ennek környezetét képező közvetlen társadalmi környezet adottságaiba.¹⁰ A példaképszerű és számtalan nehézséggel terhelt pályák filmes ábrázolása az alkotóknak lehetőséget kínált arra, hogy a hátránytényezők interszekcionális halmozódásának jelenségét az integráció ellen ható középponti témaként mutassák fel. (Biczó – Szabó 2023:20-28.)

A sorozat alkotásainak részletes bemutatását és a feldolgozásukhoz szükséges kiegészítő ismereteket tartalmazza az online is rendelkezésre álló *Sors/Képek, Roma életutak dokumentumfilmen* című kötet. (Biczó – Szabó (szerk.) 2023)

Az AntRom Filmműhely másik aktuális sorozata, a *Kisvilágok*, lokális perifériális közösségek etnikai együttélési helyzeteinek szituatív viszonyaiba kínál betekintést. (Biczó – Soós – Szabó 2022: 19-31.) A kilenc részes dokumentumfilmsorozat epizódjainak témái a társadalmi integrációs diskurzus szegmentális jellemzőire hívják fel a figyelmet. A vidék első pillantásra talán kevésbé érdekes színterein, a felületesen szemlélve

⁹ Az AntRom filmekből 21 film elérhető online. (<https://gygyk.unideb.hu/antrom-filmmuhely-nyitolar>)

¹⁰ A filmes műhely megalakulása óta a sorozat első szériájában 2013–15 között tíz epizód, a második szériában 2015–16 között további három epizód, majd a harmadik–negyedik szériában további tíz rész készült el.

Film címe	Film bemutatásának éve	Helyszín	Filmidő	A filmben megjelenített kiemelt társadalmi kérdések
„Fehér Holló” – Tímea filmje	2017	Nagyecsed	48'50"	<ul style="list-style-type: none"> oláh cigány női szerepek, szegregált oktatás
„Óvónő akar-tam lenni” – Vali filmje	2018	Nyíracsad, Debrecen, Hajdúböszörmény	54'10"	<ul style="list-style-type: none"> kisebbségi etnikai identitás, nevelőszülői hálózat hátrányos megkülönböztetés
Take a smile – A lányok filmje	2018	Tiszadada, Fehérgyarmat, Hodász, Debrecen, Hajdúböszörmény	29'30"	<ul style="list-style-type: none"> előítélet és etnicizált sztereotípiák, a roma szakkollégium és az integrált közösségek hatása
„Valamit valamiért” – Péter filmje	2018	Mátészalka Nyíregyháza	41'20"	<ul style="list-style-type: none"> roma származásúak a gyermekvédelmi rendszerben, állami gondozásban élő fiatalok társadalmi esélyei egyéni sorsválasztás
A hagyomány árnyékában – Tünde filmje	2018	Nyírvasvári, Máriapócs	40'20"	<ul style="list-style-type: none"> a tanulás szerepe a társadalmi integrációban, lokális hagyományok és társadalmi mobilitás női nemi szerepek
Családom nélkül soha – Gabica filmje	2020	Balmazújváros, Hajdúböszörmény	56'	<ul style="list-style-type: none"> transzgenerációs mobilitás és integráció, a családi háttér szerepe, etnikai vegyes házasság
Köztes kitétség – Keti és Bobby filmje	2021	Hodász	30'30"	<ul style="list-style-type: none"> roma származású fiatal értelmiségiek társadalmi helyzete „köztes kitétség” szegregátumi lakókörnyezet
Mi lett volna ha... – Raymond filmje	2022	Hodász Biri Mátészalka	63'05"	<ul style="list-style-type: none"> diszkrimináció roma származású értelmiségiek szerepe a társadalmi felzárkózásban
Mindenkiben van valami – Levente filmje	2023	Biri Hodász	83'15"	<ul style="list-style-type: none"> halmozottan hátrányos helyzet társadalmi integráció oláh cigány hagyományok
Én és Imola – Zsuzsa filmje	2024	Tiszadob Hajdúböszörmény	60'40"	<ul style="list-style-type: none"> interszekcionalitás roma értelmiségi női szerep

3. ábra „Kik vagyunk...és miért?” sorozat 3-4. szériájának epizódjai

teljesen hasonló településeken az utazó ritkán áll meg. Ha azonban a fókuszát átállítva komolyabb figyelmet szentelünk a *kisvilágoknak*, megtapasztalhatjuk ezek rendkívüli alakváltozékonyságát

és az ott zajló társadalmi folyamatok, például az etnikai együttélési helyzetek mintázatainak, a társadalmi integrációról zajló párbeszéd narratíváinak tartalmi sokféleségét.

Film címe	Film bemutatójának éve	Helyszín	Filmidő	A filmben megjelenített kiemelt társadalmi kérdések
Nincsenek illúzióink	2018	Kisköre	38'50"	<ul style="list-style-type: none"> • szegregáció • településfejlesztés
Az előítéleteken túl	2019	Tiszalök	38'50"	<ul style="list-style-type: none"> • elvándorlás • társadalmi felzárkózás • spontán szegregáció
Legyen hited az élethez	2019	Hajdúdorog	46'20"	<ul style="list-style-type: none"> • görögkatolikus cigánypasztoráció • mélyszegénység • akkulturáció
A hídon túl	2019	Nagyecsed	41'30"	<ul style="list-style-type: none"> • szegregátumi iskola • oláh cigány közösség • hagyományörző közösségek
Sokat tanulhatunk egymástól	2020	Hodász	52'11"	<ul style="list-style-type: none"> • nemzetiségi óvodapedagógus • roma női szerepek • társadalmi felzárkózás
Válaszúton	2021	Hosszúpályi	45'25"	<ul style="list-style-type: none"> • roma nemzetiségi óvoda • mélyszegénység • depriváció
Egy fecske is csinálhat nyarat	2021	Nyírvasvári	44'26"	<ul style="list-style-type: none"> • társadalmi integráció • kompetens helyi aktor • közösségszervezés
Vidéki elégia	2022	Sáp	28'	<ul style="list-style-type: none"> • heterogén társadalom • peremhelyzet • magyar–roma etnikai konfliktusok
Ez van	2022	Mérk	41'50"	<ul style="list-style-type: none"> • sváb–cigány–magyar együttélés • sváb kulturális örökség • etnikai határátlépés

4. ábra Kisvilágok sorozat epizódjai

A sorozat részeit elemző és online is elérhető felsőoktatási munkatankönyv, *Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*, segítséget nyújt a filmek alkalmazott társadalomtudományi és romológiai tartalmának értelmezéséhez.¹¹ (Biczó – Soós – Szabó 2022)

Tapasztalataink szerint mindkét filmsorozat epizódjainak tartalma alkalmas ismeretanyag arra, hogy elemzésük hozzájáruljon az integrációs diskurzus léptékváltásához és az ennek alapját képező metanarratívák feltárásához. A filmekben és az értelmezéseik alapján rendelkezésre álló ismeretanyag

oktatása visszaigazolja várakozásainkat, mely szerint a téma iránti társadalmi érzékenyítéshez jól használható eszközként szolgálnak bárki érdeklődő számára.

Felhasznált irodalom

- Babusik Ferenc 2003 Késői kezdés, lemorzsolódás – cigány fiatalok az általános iskolában. *Új Pedagógiai Szemle*, 53. (10): 3–18.
- Biczó Gábor 2019 *A „Mi” és a „Másik”*. L'Harmattan, Budapest.
- Biczó Gábor – Soós Zsolt – Szabó Henriett 2022 *Kisvilágok. Kelet-magyarországi települések kortárs társadalmi folyamatai és dokumentumfilmes ábrázolása*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar, Hajdúböszörmény.

¹¹ A filmkészítéssel párhuzamosan zajló *Kisvilágok* kutatási projekt vezetője Soós Zsolt egyetemista hallgatók bevonásával végzett interjútechnikára alapozott kutatássorozatot, amelynek tapasztalatait az egyes epizódok kidolgozásánál felhasználtuk.

- Biczó Gábor – Szabó Henriett 2023 szerk. *Sors/ Képek. Roma életutak dokumentumfilmen*. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar – Lippai Balázs Roma Szakkollégium, Hajdúböszörmény.
- Crenshaw, Kimberlé 1989 *Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory, and Antiracist Politics*. University of Chicago Legal Forum, Chicago.
- Gordon, Milton 1964 *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, Oxford.
- Hablicsek László 2007 Kísérleti számítások a roma lakosság területi jellemzőinek alakulására és 2021-ig történő előrebecslésére. *Demográfia*, 50. (1): 7–54.
- Havas Gábor 2016 A Kemény István vezette 1971-es országos reprezentatív cigányvizsgálat keretében készült interjúk. I. *Socio*, 2. 271–276.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004 *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Lyotard, Jean Francois 1993 *A posztmodern állapot*. Századvég, Budapest.
- Obádovics Csilla 2022 Magyarországi „roma kötődésű” népesség előszámítása 2050-ig. *Demográfia*, 65. (2–3): 279–309.
- Papp Z. Attila 2021 Roma népesség és oktatásszervezés. *Educatio*, 30. (2): 242–259. DOI: 10.1556/2063.30.2021.2.5
- Pénzes János – Tátrai Patrik – Pásztor István Zoltán 2018 A roma népesség területi megoszlásának változása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Területi Statisztika*, 58 (1): 3–26.
- Riceour, Paul 1991 Narrative Identity. *Philosophy Today*, 35. (1): 73–81.
- Szabó Henriett 2023 *Variációk az együttélésre. Közösségfolyamatok és az etnicitás három nyírségi település példáján*. L'Harmattan – Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Budapest.
- Yinger, Milton 1976 *Plural Societies*. University of Illinois Press, Urbana.
- Zangwill, Israel 1909 *Melting Pot*. Macmillan & Co, New York and London.
- Zhou, Min 1997 Segmented Assimilation: Issues, Controversies, and Recent Research on the New Second Generation. *International Migration Review*. 31. (4): 975–1008. Special Issue: Immigrant Adaptation and Native-Born Responses in the making of Americans

A Take a smile című dokumentumfilmből (AntRom Filmműhely, 2018)